

تحلیل محتوای کتاب‌های درسی تاریخ رشته علوم انسانی براساس دیدگاه اسلامی عمل در

آموزش تاریخ^۱

A Content Analysis of History Textbooks in Humanities based on Islamic View of Action in History Education

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۹/۱۲/۰۵؛ تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۰/۰۵/۱۳

[DOR:20.1001.1.17354986.1400.16.61.7.0](https://doi.org/10.17354/986.1400.16.61.7.0)

M. Dehnavi (Ph. D)

S. Asadpour (Ph. D)

A. Shahba

مراد یاری دهنوی^۲

سارا اسدپور^۳

علی شهبای^۴

Abstract: The purpose of this study was to analyze the content of history textbooks in humanities at high school, based on the Islamic view of action in history education. To this end, two conceptual constructs have been defined based on this view, a deductive-thematic-quantitative content analysis method was used to analyze four books. The results of the quantitative and qualitative analysis of each one of these books revealed that most of the categories and sub-categories relevant to history education based on the Islamic view of action have not been purposefully and comprehensively taken into account by the authors of these books as the frequency of some categories is "zero", including a black/white view of characters, lack of a comprehensive view of history and reducing it to a review of dynasties.

Keyword: content analysis, history textbooks, Islamic view of action

چکیده: هدف این پژوهش تحلیل محتوای کتاب‌های درسی تاریخ رشته علوم انسانی دوره دوم متوسطه براساس دیدگاه اسلامی عمل در آموزش تاریخ با روش تحلیل محتوای قیاسی - مضمونی - کمی، می باشد. بدین منظور، ابتدا دو سازه مفهومی براساس این دیدگاه تدوین شده است و پس از اعتباریابی آنها، چهار کتاب تاریخ (۱) ایران و جهان باستان، تاریخ (۲) از بعثت پیامبر (ص) تا پایان صفویه، تاریخ ایران معاصر و تاریخ‌شناسی، براساس آنها تحلیل شده‌اند. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که اغلب مقوله‌ها و شاخصه‌های ناظر به آموزش تاریخ براساس دیدگاه اسلامی عمل، در این کتب، بطور هدفمند و جامع مورد توجه مؤلفان محترم قرار نگرفته‌اند. چنان‌که فراوانی برخی شاخص‌ها، «صفر» درصد می‌باشد. «شخصیت‌ستایی»، نگاه سیاه/ سفید به شخصیت‌ها، عدم نگاه جامع به تاریخ و فروکاهش آن به تاریخ سلسله حکومت‌ها، عدم ارتباط مسائل کنونی دانش‌آموزان با مباحث تاریخی، فقدان تبیین‌های مختلف درباره رخدادها و مسائل تاریخی مناقشه-برانگیز، و ... از مهمترین آسیب‌های این کتب براساس دیدگاه اسلامی عمل در آموزش تاریخ می‌باشند.

کلیدواژه‌ها: تحلیل محتوا، کتاب‌های درسی تاریخ، دیدگاه اسلامی عمل

۱. فصلنامه بر اساس مصوبه هیات تحریریه از ابتدای سال ۱۴۰۰ از انتشار مقالات تهیه شده محدود به روش تحلیل محتوا، منع شده است. با وجود این، مقالاتی که قبلاً در فرایند داوری وارد شده‌اند در صورت تأیید، منتشر خواهند شد.

۲. استادیار فلسفه تعلیم و تربیت دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید باهنر کرمان، کرمان، ایران (نویسنده مسئول)

myaridehnavi@uk.ac.ir

sasadpour@uk.ac.ir

۳. استادیار فلسفه تعلیم و تربیت دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید باهنر کرمان، کرمان، ایران

۴. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد رشته تاریخ و فلسفه تعلیم و تربیت دانشگاه شهید باهنر کرمان و دبیر آموزش و پرورش شهرستان

مقدمه

نقد و بررسی محتوای کتب درسی از جمله موضوعاتی است که در چند دهه اخیر مورد توجه پژوهشگران و متخصصان تعلیم و تربیت ایران قرار گرفته است. توجه به این موضوع می‌تواند کاستی‌های کتاب‌های درسی را آشکار کند و به متخصصان برنامه‌ریزی درسی در بازنگری و تدوین بهتر کتاب‌های درسی کمک کند. اهمیت این نوع پژوهش‌ها، در جامعه ما از این روست که نظام تعلیم و تربیت ما، یک نظام به شدت متمرکز است که کتاب‌های درسی یکسان، محور فعالیت‌های آموزشی و تربیتی آن می‌باشد. آموزش تاریخ و کتب درسی آن، یکی از جنبه‌های مهم در این نظام تعلیم و تربیت متمرکز می‌باشند.

در این میان کتاب درسی تاریخ اهمیت خاصی دارد چرا که علاوه بر اینکه عبرت گرفتن از تاریخ یکی از اهداف مهم این درس است، تاریخ نقش مهمی در شکل‌گیری هویت ملی افراد ایفای کند. لذا جهت شکل‌گیری هویت صحیح ملی به نظر می‌رسد که لازم است با نگاه انتقادی به آموزش تاریخ نگریم. در مورد کتاب‌های درسی تاریخ نظام تعلیم و تربیت ما، پژوهش‌هایی انجام شده است. هاشمی (۱۳۸۸) در پژوهشی به تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دوره دوم متوسطه و پیش‌دانشگاهی بر اساس مولفه آموزش صلح پرداخته است. غیائی و همکاران (۱۳۹۰) در پژوهشی به تحلیل محتوای کتاب تاریخ معاصر ایران در دوره دوم متوسطه از بعد تفکر انتقادی پرداخته‌اند. ثنایی (۱۳۹۳) در پژوهشی به تحلیل محتوای کمی و مقایسه کتاب‌های درسی تاریخ دوره متوسطه از منظر مفاهیم «شیعه» پرداخته است. معماری (۱۳۹۴) در مقاله‌ای با عنوان «تحلیل محتوای کتاب تاریخ معاصر و تاریخ ایران و جهان (۲) با تأکید بر سطح خوانایی»، به این دو کتاب تاریخی پرداخته است. وفائی و همکاران (۱۳۹۴) در پژوهشی مؤلفه‌های آموزش چند فرهنگی و تحلیل آن در محتوای کتب درسی را مورد بررسی قرار داده‌اند. این پژوهش با هدف بررسی میزان توجه به مؤلفه‌های آموزش چند فرهنگی در کتاب‌های درسی دوره متوسطه از جمله کتب تاریخی انجام شده است. اسدپور (۱۳۹۶) در پژوهشی به تحلیل محتوای کتاب تاریخ ایران و جهان باستان پایه دهم بر اساس مؤلفه‌های تفکر انتقادی پرداخته است. سجادی و محمدی‌پویا (۱۳۹۶) در پژوهشی با هدف تحلیل محتوای کتاب‌های تعلیمات اجتماعی قدیم و جدید در پرداختن به اصول معرفت‌شناختی تربیت منتج از واقع‌گرایی سازه‌گرایانه، به تحلیل کتاب‌های اجتماعی قدیم و جدید پرداخته‌اند. پروانه

تحلیل محتوای کتاب‌های درسی تاریخ رشته علوم انسانی براساس ...

(۱۳۹۹) در مقاله‌ای با عنوان «تحلیل کتاب‌های درسی تاریخ مقطع متوسطه نظام آموزشی ایران در دوره پهلوی دوم از منظر بررسی و مقایسه مؤلفه‌های هویت ملی با هویت دینی» به این نتیجه می‌رسد که در کتاب‌های درسی مؤلفه‌ها و مفاهیم مرتبط با هویت ملی از بیشترین درجه توجه برخوردار است.

چنانکه که روایت‌شد به نظر می‌رسد تحلیل و بررسی انتقادی محتوای کتاب‌های درسی تاریخ رشته علوم انسانی دوره دوم متوسطه در نظام تعلیم و تربیت ما، براساس یک مبنا و دیدگاه فلسفی ناظر به چستی و چگونگی آموزش تاریخ و شخصیت‌های تاریخی، صورت-نگرفته است. از این رو نویسندگان این مقاله از یک سو، با آگاهی از این خلا پژوهشی، و از سوی دیگر، با انتخاب موضع فلسفی دیدگاه اسلامی عمل در آموزش تاریخ، به این پژوهش پرداخته‌اند.

موضع فلسفی دیدگاه اسلامی عمل در آموزش تاریخ به این دلیل انتخاب شده است که این دیدگاه یکی از دیدگاه‌های اساسی و مادر در تدوین مبانی نظری سند تحول بنیادین آموزش و پرورش جامعه ما می‌باشد. از این رو، ارزیابی انتقادی کتب تاریخی رشته علوم انسانی دوره دوم متوسطه براساس دیدگاه اسلامی عمل در آموزش تاریخ، به نحوی ناظر به همسویی یا عدم همسویی محتوای این کتب با مبانی نظری سند تحول بنیادین آموزش و پرورش می‌باشد و می‌تواند زمینه بازنگری و بهسازی آنها را فراهم نماید. در این برهه زمانی، با نظر به اهتمام جدی متولیان نظام تعلیم و تربیت ما به اجرای سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، اهمیت و ضرورت چنین پژوهش‌هایی دوچندان می‌باشد.

دیدگاه اسلامی عمل، ناظر به مجموعه پژوهش‌های منسجم خسرو باقری است که با نظر به اندیشه و متون دینی اسلامی تدوین شده‌اند و به مثابه «سخت‌هسته» علوم انسانی پیشنهاد شده است. هویت علم دینی (باقری، ۱۳۸۲)، درآمدی بر فلسفه تعلیم و تربیت در جمهوری اسلامی ایران جلد اول و دوم (باقری، ۱۳۸۹)، الگوی مطلوب آموزش و پرورش در جمهوری اسلامی ایران (باقری، ۱۳۹۴) و مقاله‌های مستقل دیگری از ایشان، دربردارنده دیدگاه وی در زمینه عمل از دیدگاه اسلامی است. باقری (۱۳۸۹) در پژوهشی پیرامون فلسفه برنامه درسی در جمهوری اسلامی ایران، بطور مبسوط اهداف آموزش تاریخ، اصول ناظر به انتخاب محتوای آن، اصول ناظر به آموزش تاریخ، اصول ناظر به یادگیری تاریخ و اصول ناظر به ارزشیابی

درس تاریخ را بیان کرده‌اند. بعلاوه نامبرده در پژوهش دیگری با عنوان «شخصیت‌شناسی در تاریخ با تأکید بر واقعه عاشورا» (۱۳۹۱) به چگونگی آموزش درست شخصیت‌ها در تاریخ پرداخته‌اند. از دیدگاه باقری (۱۳۹۱)، «شخصیت‌ستایی و شخصیت‌ستانی» دو آفت جدی در پرداختن به شخصیت‌ها در تاریخ می‌باشد که دارای آسیب‌های نظری و تربیتی جدی می‌باشند. «شخصیت‌شناسی» رویکرد درست در معرفی شخصیت‌های تاریخی از دیدگاه ایشان است. به زعم ایشان، در آفت «شخصیت‌ستایی» شخصیت عمده و برجسته می‌شود چنان‌که رخدادهای تاریخی به مثابه نتیجه اراده و خلاقیت او در نظر گرفته می‌شود و نقش عوامل و اشخاص دیگر نادیده گرفته می‌شود و از شخصیت، چهره‌ای قهرمانی و اسطوره‌ای معرفی می‌گردد. این نوع مواجهه با شخصیت‌های تاریخی و معرفی اسطوره‌ای آنها، مانع از الگوگیری مخاطبان و متریبان و پرورش استعداد‌های آنها می‌شود زیرا انسان‌ها را به قهرمان و افراد عادی تقسیم می‌کند. در قطب «شخصیت‌ستایی» برجستگی‌ها و خلاقیت‌های تعیین‌کننده امور را از شخصیت نفی می‌کند و آنها به اقتضای شرایط و موقعیت‌های تاریخی و اجتماعی کاهش می‌دهد و به نوعی جبر و تقدیر تاریخی باور دارد که حوادث را رقم می‌زند. در رویکرد «شخصیت‌شناسی» تلاش می‌شود تا از آفت‌های نظری و تربیتی دو قطب یادشده پرهیز شود و با ترسیم سهم برجستگی و خلاقیت‌های شخصیت از یک‌سو و مشخص کردن سهم عوامل دیگر از سوی دیگر، چهره‌ای انسانی (نه اسطوره‌ای و قهرمانی) و الگوپذیر از شخصیت برای مخاطب معرفی گردد. مؤلفه‌ها و شاخصه‌های این نوع نگاه به شخصیت‌ها در سازه مفهومی نخست تحلیلی پژوهش، بیان شده است و در قسمت یافته‌های پژوهش با نظر به بررسی آنها در کتاب‌های درسی تاریخ، بحث شده است.

پرسش‌های پژوهش:

- ۱- شاخصه‌های ناظر به مقوله «شخصیت‌شناسی» در آموزش تاریخ از دیدگاه اسلامی عمل، تا چه اندازه در کتاب‌های درسی تاریخ رشته علوم انسانی، حضور دارند؟
- ۲- شاخصه‌های ناظر به اصول انتخاب محتوای تاریخ در دیدگاه اسلامی عمل، تا چه اندازه در کتاب‌های درسی تاریخ رشته علوم انسانی، وجود دارند؟
- ۳- شاخصه‌های ناظر به اصول ارزشیابی تاریخ در دیدگاه اسلامی عمل، تا چه اندازه در کتاب‌های درسی تاریخ رشته علوم انسانی، وجود دارند؟

روش و ابزار پژوهش

در این پژوهش ابتدا دو سازه مفهومی برای تحلیل کتب درسی تاریخ رشته علوم انسانی دوره دوم متوسطه تدوین گردیده است. برای تدوین این سازه‌ها، اصول ناظر به رویکرد «شخصیت-شناسی» در آموزش تاریخ، اصول ناظر به انتخاب محتوای آموزش تاریخ و اصول ناظر به ارزشیابی تاریخ در دیدگاه اسلامی عمل، مبنا قرار گرفته‌اند. سازه نخست مفهومی تدوین شده جهت تحلیل محتوای کتب (براساس رویکرد «شخصیت‌شناسی» و اصول ناظر به انتخاب محتوای تاریخ)، شامل ۷ مقوله اصلی و ۱۷ شاخص فرعی می‌باشد که به صورت یک جدول کامل، مبنا قرار گرفته است و سازه دوم مفهومی تدوین شده جهت تحلیل پرسش‌های کتب تاریخی (براساس اصول ناظر به ارزشیابی) شامل ۵ مقوله اصلی و ۱۰ شاخص فرعی می‌باشد. دلیل تدوین دو سازه مفهومی از این رو بوده است که تحلیل کتب بصورت دقیق‌تر انجام شود. زیرا بررسی تحلیلی همه جنبه‌های آموزش تاریخ در دیدگاه اسلامی عمل در کتب، در یک سازه، باعث تعدد مقولات اصلی و شاخصه‌های فرعی گوناگون می‌شود. این امر باعث سختی کار و کاهش دقت تحلیل می‌شده است. از این رو، دو سازه تدوین شده است تا تحلیل با سهولت و دقت بیشتری انجام شود. مقوله‌های اصلی و شاخصه‌های فرعی این سازه‌ها، با اتکا به مبانی نظری پژوهش یعنی دیدگاه اسلامی عمل در آموزش تاریخ و با کمک روش تحلیل مفهومی و زبانی (باقری و همکاران، ۱۳۸۹)، تدوین شده‌اند. در روش تحلیل زبانی و مفهومی از نوع تحلیل برحسب شبکه معنایی (ارتباط اندارجی میان مفاهیم)، برخی مفاهیم در ذیل مفهومی دیگر قرار می‌گیرند و بعد یا ابعادی از آن را تشکیل می‌دهند. «در این نوع رابطه، فرض بر آن است که یک مفهوم، دارای ابعاد یا جنبه‌های مختلفی است که هر یک از آنها توسط یک مفهوم خاص بیان شده است» (همان، ص ۱۸۰). در تشکیل سازه‌های تحلیلی این پژوهش، سعی شده است مقولات اصلی و شاخصه‌های فرعی آنها، رابطه‌ای از نوع ارتباط اندارجی داشته‌باشد. جهت اعتباربخشی به این سازه‌ها، از راهنمایی و مشورت متخصصان تعلیم و تربیت و آموزش تاریخ، استفاده شده است. این دو سازه، در قسمت یافته‌های پژوهش، در جدول‌هایی بیان شده‌اند.

نمونه و واحد تحلیل

در این پژوهش، کتاب‌های درسی تاریخ رشته علوم انسانی دوره دوم متوسطه تألیف (۱۳۹۶) که شامل چهار کتاب می‌شود، به عنوان نمونه مورد مطالعه در نظر گرفته شده‌اند. نمونه انتخاب شده از نوع نمونه‌گیری از قبل معین بوده و غیرپیدایشی می‌باشد. واحد تحلیل متن در محتوای کتاب‌ها، یک «بند» (پارگراف) و در تحلیل پرسش‌ها، یک «پرسش» بوده‌است. جدول مشخصات این کتاب‌ها به شرح ذیل است.

جدول (۱) مشخصات کتاب‌های درسی تاریخ رشته علوم انسانی

کتاب‌ها مشخصات	کتاب تاریخ (۱) ایران و جهان باستان	کتاب تاریخ (۲) از بعث پیامبر (ص) تا پایان صفویه	تاریخ معاصر ایران	تاریخ‌شناسی
تعداد صفحات	۱۵۲	۱۸۶	۲۷۶	۱۷۸
تعداد درس‌ها	۱۶	۱۶	۲۶	۱۴
سال انتشار	۱۳۹۶	۱۳۹۶	۱۳۹۶	۱۳۹۶

شیوه تحلیل داده‌ها

روش تحلیل داده‌ها در این پژوهش، روش قیاسی - مضمونی - کمی می‌باشد (سجادیه و محمدی‌پویا، ۱۳۹۶). قیاسی بودن (در مقابل استقرایی بودن) ناظر به این معناست که مقوله‌ها و شاخص‌های سازه تحلیل محتوا از قبل براساس دیدگاه اسلامی عمل در آموزش تاریخ، مشخص شده‌اند و وجود یا عدم وجود شواهدی ناظر به آنها در کتب تاریخی، مورد توجه بوده است. مضمونی بودن (در مقابل واژه‌بودن) ناظر به این معناست که وجود یا عدم وجود شواهدی آشکار یا پنهان ناظر به مضامین و معانی مرتبط با مقوله‌ها و شاخص‌های سازه، مبنا بوده‌است نه وجود یا عدم وجود واژه‌های خاصی در کتب تاریخی مورد پژوهش (عابدی و همکاران، ۱۳۹۰). کمی (در مقابل کیفی)؛ که در این پژوهش از تحلیل محتوا کمی رویکر مفهومی سود جسته شده است؛ در روش تحلیل محتوای مفهومی، محقق به تعیین بسامد محتوای موجود در متن اکتفا می‌کند و درصدهای حاصل از شمارش وجود یا عدم وجود واحدهای تحلیل را تعیین می‌نماید و در واقع با این روش به تعیین فراوانی و یا اکتفا به کمیت از این نوع تحلیل مضامین موجود در متن می‌پردازد (پالم کوئیست، به نقل از مزیدی ۱۳۸۵).

تحلیل محتوای کتاب‌های درسی تاریخ رشته علوم انسانی براساس ...

سیه و شانون (۲۰۰۵)^۱ از این نوع تحلیل محتوا تحت عنوان تحلیل محتوای جهت دار یادکردند.

فرایند پژوهش بدین صورت بوده است که ابتدا هر کتاب بصورت مستقل، چندبار با دقت مطالعه شده است تا ذهن پژوهشگران با محتوای آن درگیر شود. در گام دوم، هر کتاب بند (پارگراف) به بند، با دقت خوانش شده است و مضامین آشکار یا پنهان ناظر به مقوله‌ها و شاخص‌های سازه در آن جستجو شده‌اند و در صورت وجود، فراوانی آنها یادداشت شده است. در این راستا از تحلیل محتوای تأملی استفاده شده است. «تحلیل تأملی فرایندی است که در آن پژوهشگر بر توانایی شهودی و قوه‌ی تشخیص خود برای به تصویر کشیدن یا ارزیابی پدیده‌های مورد پژوهش تکیه می‌کند» (فرزانفر و همکاران، ۱۳۸۹: ۱۲۸). تحلیل پرسش‌های هر کتاب هم به همین صورت انجام شده است. به منظور ارزیابی اعتبار یافته‌های پژوهش، کاربه صورت گروهی انجام شده است و شواهدی در پاورقی جداول تحلیل محتوای هر کتاب، بیان شده است.

یافته‌های پژوهش^۲

در ارائه یافته‌های پژوهش، ابتدا یافته‌های ناظر به تحلیل «قیاسی - مضمونی - کمی» محتوای هر یک از کتاب‌های مورد پژوهش، بیان شده است و در ادامه، یافته‌های ناظر به تحلیل «قیاسی - مضمونی - کمی» پرسش‌های هر یک از این کتاب‌ها، تبیین و تفسیر شده‌اند.

۱. Hsieh & Shannon

۲ - نتایج تحلیل درس به درس هر یک از کتاب‌ها همراه با شواهد ناظر به مقوله‌ها در اصل پژوهش موجود است. اما به دلیل محدودیت حجم مقاله، نتایج کلی همه کتاب‌ها در یک جدول، همراه با شواهد بسیار کم در پاورقی بیان شده است.

جدول (۲): تحلیل محتوا کتاب‌های تاریخ ایران (پایه دهم، یازدهم، دوازدهم و پیش‌دانشگاهی)

مقرره‌ها	شاخص‌ها	کتاب ایران جهان باستان
شخصیت‌شناسی در تاریخ	بازپردازی شخصیت در شرایط محیطی و اجتماعی مربوط به وی	۲
	سهام عوامل دیگر (به جز شخصیت) در واقعه تاریخی	۵
	استفاده خلاقانه شخصیت از امکانات در دسترس	۱ - ۱
	امکانات شناسایی نشده و یا استفاده نشده توسط شخصیت	۰
	بازنمایی فرایند رویدادروسی شخصیت با امور و محدودیت‌ها به بازنمایی نتایج آن	۰
	برگرفتن تعمیم‌های مجاطانه از گذشته برای آینده	۵
	استفاده از توصیف‌های دقیق و روش‌های روانی هنری	۱ -
	گنجاندن بخشی از اسناد و یا تصاویر اماکن تاریخی در محور	۱ - ۲ - ۳
	استفاده بجا از اشیاء، زندگی‌نامه، سفرنامه و عناصر مرتبط با واقعه تاریخی	۲ - ۳ <
	پشتیبانی از موضوعات و مطالب تاریخی با اسناد و مدارک	۳ >
ارتباط مستقیم با واقعه تاریخی	استناد بر شواهد و مدارک تاریخی	۲ - ۲
	تأکید بر حقایق تاریخی	۵ - ۳
	تبیین‌های مختلف حوادث تاریخی	۰
ارتباط مطالب تاریخی با مسائل کنونی جامعه	ذکر تبیین‌ها و اسناد جدید برای حوادث	۰
	ارتباط رخداد‌های دوردست تاریخی با مسائل جدید جامعه و دانش آموزان	۵
	بیان تاریخ وقایعی از گذشته که مشابه وقایع کنونی است	>
نگاه جامع به تاریخ	توجه کردن به مولفه‌ها و نهاد‌های اجتماعی مرتبط با دین و فرهنگ و هنر	۱ - ۵
	پرداختن به مولفه‌های اجتماعی عصر حاضر و بیان تاریخ علم و زبان و خط	۰ -
	مجموع شاخص‌ها	۲۳۵
کل واحدهای تحلیل	۲۵۶	

۱. برای نمونه در صفحه ۳ بخشی از سنگ نوشته بیستون آورده شده است.

۲. برای نمونه در صفحه ۸ منشور کورش و یک نمونه سکه اشکانی به تصویر کشیده شده است.

تحلیل محتوای کتاب‌های درسی تاریخ رشته علوم انسانی براساس ...

درصد	تاریخ ^۲ (از بحث پیامبر تا پایان صفویه)	درصد	کتاب تاریخ معاصر ایران	درصد
۱/۸	۵	۱/۵	۶ ۶ ۶	۳/۵۱
۲	۷ ۷ ۷	۵/۲	۵ ۵	۹/۵
۴/۵	۷ ۷ ۷	۸/۳	۵ ۰	۷/۳
۰	۵	۱/۵	۵	۰/۸۸
۰	۰	۰	۰	۰
۲	۰	۳	۶ ۶ ۵	۲/۳
۰/۴	۱	۰/۳	۵	۰/۷
۹/۴	۱ ۶	۵/۸	۶	۰/۵
۱۵/۵	۵ ۶	۱۶/۳	۵ ۶ ۵	۹
۱۹/۲	۵ ۶	۱۶	۶ ۷ ۵	۵۶/۵
۹	۶ ۶	۹/۷	۶	۰/۴
۲۲/۱	۴ ۵	۱۳/۸	۶ ۵	۳/۶
۰	۰	۰	۰	۰
۲	۱	۰/۳	۰	۰
۲/۸	۴	۴/۳	۶	۴/۳
۶/۱	۷	۵/۲	۵ ۵	۰/۷
۴	۶ ۵	۱۱/۱	۶	۰/۲
۵۳/۷	۲۲۴	۵۹/۹	۶۸۳	۸۶/۰۳
۱۰۰	۵۳۱	۱۰۰	۷۹۱	۱۰۰

۱. برای نمونه در صفحه ۲۶ نقش افراد دیگر به جز پیامبر در گسترش اسلام
۲. برای نمونه در صفحه ۳۳ استفاده مناسب پیامبر (ص) از امکانات در دسترس در پیمان‌های عقبه اول و دوم.
۳. برای نمونه در صفحه ۲۵ در بحث شرایط زندگی میرزا ابوالقاسم فراهانی در صدرالعظم محمدشاه.
۴. برای نمونه در صفحه ۶۵ در بحث اختلاف بین احزاب سیاسی.
۵. برای نمونه در صفحه ۲۲۸ پرداختن به مولفه‌های دینی.

تحلیل محتوای کتاب‌های درسی تاریخ رشته علوم انسانی براساس ...

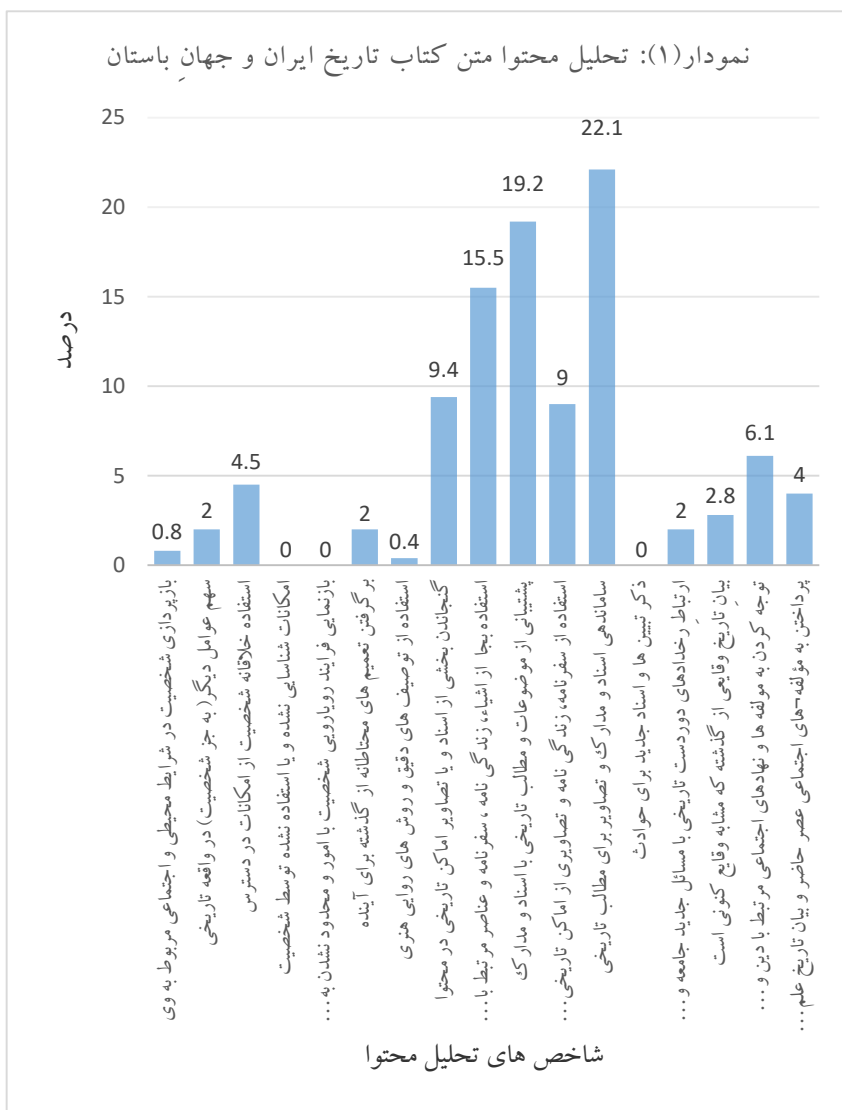
فقط نیمی از محتوا این کتاب (۵۳/۷ درصد) حاوی درصدی از شاخص‌های مورد نظر می‌باشد.

در این کتاب به برخی از این شاخصه‌ها اصلاً توجه نشده است و به برخی دیگر بسیار اندک پرداخته شده است که این عدم توجه، زمینه‌ی تربیتی مناسبی را برای خوانندگان این کتاب فراهم نخواهد کرد. به طور نمونه در این کتاب به شاخص " ذکر تبیین‌ها و اسناد جدید برای حوادث" اصلاً توجه نشده است و با توجه به اینکه دانش انسان با در نظر گرفتن محدودیت‌های وجودی او، نمی‌تواند به عنوان دانشی تغییرناپذیر در نظر گرفته شود. با این حال، کشف اسناد جدید و توضیحات کامل‌تر باعث می‌شود که نگاه دانش‌آموزان و خوانندگان کتاب تاریخ به حوادث تاریخی دچار دگرگونی و تغییر شود. با توجه به اینکه برخی حوادث که اختلاف تبیین‌های آن‌ها با عصر حاضر ادامه دارد، زمینه مناسبی برای ارائه‌ی تبیین‌های مختلف می‌شود که خوانندگان کتاب با طبیعت اختلاف تبیین‌های تاریخی آشنا می‌شوند. به عبارت دیگر، با گسترش فناوری اطلاعات در جامعه کنونی، ضرورت توجه به این شاخص، بیشتر خواهد شد؛ زیرا دانش‌آموزان در معرض انبوهی از اطلاعات و اسناد جدید قرار می‌گیرند که می‌تواند نظر آنها را درباره حوادث تاریخی تغییر دهد. ولی در این کتاب از تبیین‌ها و اسناد جدید استفاده نشده است که این امر مانع از آشنایی دانش‌آموزان با ماهیت پویای علم تاریخ می‌شود.

از دیگر شاخص‌هایی که کمتر مورد توجه مؤلفان محترم قرار گرفته، می‌توان به شاخص "ارتباط رخداد‌های دوردست تاریخی با مسائل جدید جامعه و دانش‌آموزان" اشاره کرد که تنها ۲ درصد واحدهای تحلیل موجود در این کتاب، به این شاخص تعلق گرفته است. درس تاریخ باید به دانش‌آموزان در جهت شناخت و حل بهتر مسائل امروزی جامعه کمک کند، برقراری ارتباط با مسائل جامعه از جمله اصولی است که باید در محتوای درس تاریخ به آن توجه بیشتری شود. با توجه به اینکه مقوله‌ی "مرتبط ساختن مطالب تاریخی با مسائل کنونی جامعه" با نظر به ارتباط تعلیم و تربیت با نیازها و مسائل در نظر گرفته شده است؛ این ارتباط در فرایند تعلیم و تربیت شکاف میان نظر و عمل و همچنین رخنه میان آموزش و پژوهش را پر خواهد کرد و این ارتباط سازنده، یادگیری را برای دانش‌آموزان دلپذیر ساخته و منجر به یادگیری پایدار و مفید می‌شود که در این کتاب تاریخ به این ارتباط مؤثر کمتر توجه شده و

مورد اغفال واقع شده است. عدم توجه به این شاخص، چه بسا بتواند زمینه رویگردانی دانش-آموزان از دانش تاریخ را فراهم سازد.

در ادامه نمودار تحلیل محتوای متن کتاب تاریخ (۱) ایران و جهان باستان، ارایه شده است که با زبان اعداد و نمودار وضعیت این کتاب را از جهت برخورداری از شاخص‌های مورد بررسی نشان می‌دهد.

تحلیل محتوا کتاب تاریخ (۲) از بعثت پیامبر (ص) تا پایان صفویه

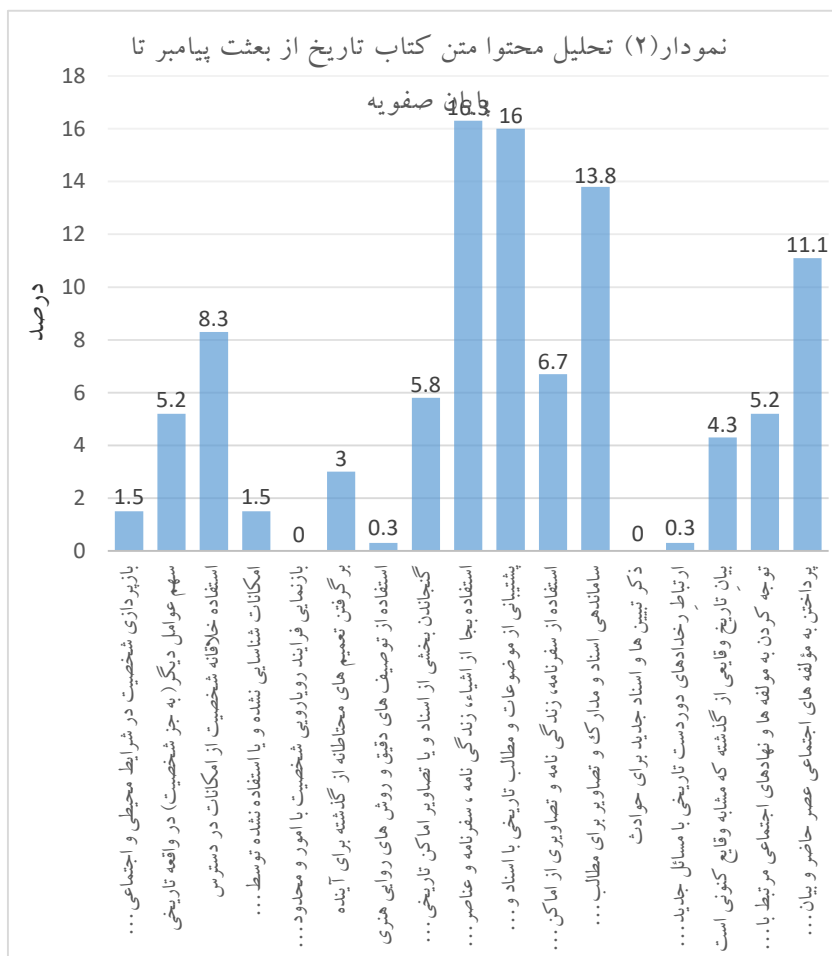
در کتاب تاریخ «از بعثت پیامبر تا پایان صفویه»، ۵۴۱ واحد تحلیل برای هفده شاخص شمارش شده است که از این تعداد، ۳۲۴ واحد تحلیل (۵۹/۹ درصد) حاوی تعدادی از شاخص‌های مورد نظر می‌باشد. در این کتاب شاخص "استفاده بجا از اشیاء، زندگی‌نامه، سفرنامه و عناصر مرتبط با واقعه تاریخی" با فراوانی ۱۶/۳ درصد و شاخص "پشتیبانی از موضوعات و مطالب تاریخی با اسناد و مدارک" با فراوانی ۱۶ درصد بیشتر از شاخص‌های دیگر و شاخص‌های "بازنمایی فرایند رویارویی شخصیت با امور و محدود نشدن به بازنمایی نتایج آن" و "ذکر تبیین‌ها و اسناد جدید برای حوادث" با فراوانی ۰ درصد، مورد توجه نویسندگان کتاب قرار نگرفته است.

در کتاب تاریخ «از بعثت پیامبر تا پایان صفویه» بیش از نیمی از پاراگراف‌ها (حدوداً ۶۰ درصد) حاوی برخی از شاخص‌های مورد نظر بوده‌اند و به صورت متعادل‌تری اغلب شاخص‌ها مورد توجه قرار گرفته‌اند. ولی همچنان، متناسب با همه مقوله‌ها و شاخص‌های دیدگاه اسلامی عمل در آموزش تاریخ، نمی‌باشد، چنان‌که به برخی از شاخص‌ها اصلاً پرداخته نشده و برخی هم به صورت جزئی مورد توجه قرار گرفته است. در این کتاب به شاخصه‌ی "بازنمایی فرایند رویارویی شخصیت با امور و محدود نشدن به بازنمایی نتایج آن" اصلاً پرداخته نشده است و فقط به نتایج امور و آنچه در نهایت توسط شخصیت‌ها به ثمر نشسته است، را مورد بررسی قرار داده است و فرایند امور، تا رسیدن به نتیجه که توسط شخصیت صورت می‌گیرد، مورد بررسی قرار نگرفته است. این نوع شخصیت‌ستایی در کتاب تاریخ، همراه با آفت‌های نظری و تربیتی در ذهن و ضمیر مخاطبان این کتاب خواهد بود.

در کتاب تاریخ باید با استفاده از توصیف‌های دقیق و نیز روش‌های روایی هنری، فضای واقعه تاریخی به خوبی تصویر شود تا دانش‌آموزان خود را در این فضا احساس کنند. این ارتباط موجب می‌شود تا مدار آموختن باز شود و یادگیری در فرایند معنادار صورت پذیرد. اما در این کتاب تاریخ، به شاخص "استفاده از توصیف‌های دقیق و روش‌های روایی هنری" کم پرداخته شده است و در متن این کتاب، کمتر از یک درصد به این شاخص توجه شده است. عدم توجه به این شاخص، دانش‌آموزان را از ارتباط مستقیم با وقایع تاریخی دور خواهد کرد، یادگیری بامعنا رخ نخواهد داد، دانش‌آموزان با کتاب تاریخ ارتباط مستقیم برقرار نخواهند کرد

و وقایع تاریخی برای آنها گنگ خواهد بود و درک صحیحی از مطالب تاریخی بدست نمی-آورند.

در ادامه نمودار تحلیل محتوای متن کتاب تاریخ «از بعثت پیامبر تا پایان صفویه»، ارائه شده است که با زبان اعداد و نمودار وضعیت این کتاب را از جهت برخورداری از شاخص‌های مورد بررسی نشان می‌دهد.

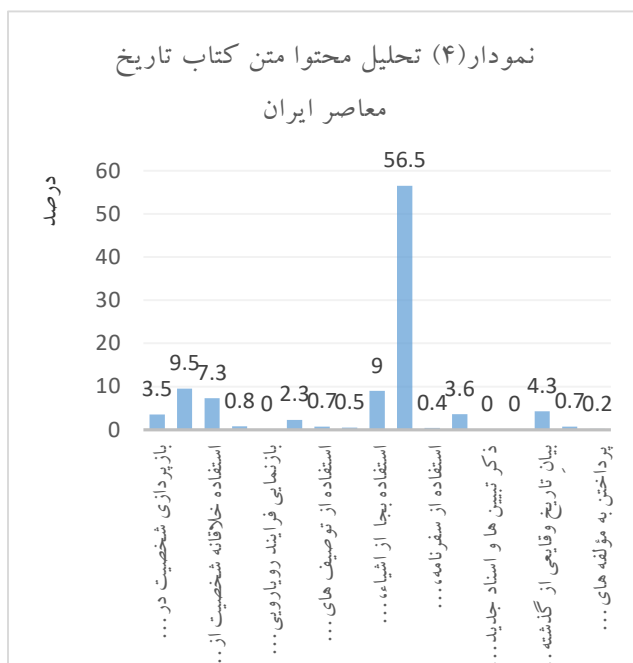

تحلیل محتوا کتاب تاریخ معاصر ایران

در جدول (۲) تحلیل محتوای متن کتاب تاریخ معاصر ایران، ارایه شده است که با زبان اعداد وضعیت این کتاب را از جهت برخورداری از شاخص‌های مورد بررسی نشان می‌دهد. تحلیل داده‌های حاصل از جدول (۲) حاکی از این است که در کتاب تاریخ معاصر ایران، ۷۹۱ واحد تحلیل برای هفده شاخص شمارش شده است که از این تعداد، ۶۸۳ (۸۶/۰۳ درصد) حاوی برخی شاخص‌های مورد نظر بوده است. در این کتاب شاخص "پشتیبانی از موضوعات و مطالب تاریخی با اسناد و مدارک" با فراوانی ۵۶/۵ درصد بیشتر از شاخص‌های دیگر و شاخص‌های "ذکر تبیین‌ها و اسناد جدید برای حوادث" و "ارتباط رخدادهای دوردست تاریخی با مسائل جدید جامعه و دانش‌آموزان" و "بازنمایی فرایند رویارویی شخصیت با امور و محدود نشدن به بازنمایی نتایج آن" با فراوانی ۰ درصد، به نظر می‌رسد اصلاً مورد توجه مؤلفان واقع نشده است.

بیش از نیمی از پاراگراف‌های کتاب تاریخ معاصر ایران حاوی برخی شاخص‌های مورد نظر است و به طور کلی، به صورت متعادل به همه شاخص‌ها پرداخته نشده است، به طوری که برخی شاخص‌ها بیش از ۵۰ درصد و برخی هم اصلاً مورد غفلت واقع شده است. در مقوله‌ی "نگاه جامع به تاریخ" که شامل دو شاخصه‌ی "توجه کردن به مؤلفه‌ها و نهادهای اجتماعی مرتبط با دین و فرهنگ و هنر" و "پرداختن به مؤلفه‌های اجتماعی عصر حاضر و بیان تاریخ علم و زبان و خط" می‌باشد، کمتر از یک درصد به این شاخصه‌ها توجه شده است. یکی از مبانی معرفت‌شناسی تعلیم و تربیت، اقسام حقیقی علم است. بر این اساس مبنا و اصول برگرفته از آن علم نمی‌تواند و نباید خود را به یک حوزه‌ی خاص محدود نماید بلکه باید با نگاهی جامع و نیز کثرت‌گرا به دنبال حقایق باشد؛ محدود ساختن تاریخ به حوزه‌ای خاص موجب می‌شود که علم تاریخ از کشف حقایق بازماند و در یک حوزه محصور شود. بیان تاریخ علم، زبان، خط و نیز دیگر مؤلفه‌های اجتماعی عصر حاضر در جای خود می‌تواند درس تاریخ را به سودمندی بیشتر نزدیک سازد و دایره‌ی دانش تاریخی دانش‌آموزان و در نتیجه وسعت و عمق نگاه آنان را گسترش بخشد (باقری، ۱۳۸۹). این کار در کتاب درسی تاریخ معاصر ایران صورت نگرفته و در هر بخش صرفاً به تاریخ حکومتی پرداخته و تاریخ هنر، علم و فرهنگ به گونه‌ای حاشیه‌ای و در حد تصاویر و توضیحات مجمل و نامفهوم

مطرح شده است. این عدم توجه درباره‌ی نهادهای اجتماعی مرتبط با دین و فرهنگ نیز به چشم می‌خورد. فقدان این شاخصه‌ها، مانع از تحقق واقعی اهداف این درس می‌شود. در ذیل نمودار تحلیل محتوای متن کتاب تاریخ معاصر ایران، ارایه شده است که با زبان اعداد و نمودار وضعیت این کتاب را از جهت برخورداری از شاخص‌های مورد بررسی نشان می‌دهد.

تحلیل محتوا کتاب تاریخ شناسی

چنانچه در جدول (۲) تحلیل محتوای متن کتاب «تاریخ شناسی»، ارایه شده است که با زبان اعداد وضعیت این کتاب را از جهت برخورداری از شاخص‌های مورد بررسی نشان می‌دهد. تحلیل داده‌های حاصل از جدول (۴) حاکی از این است که در کتاب تاریخ‌شناسی (دوره پیش‌دانشگاهی)، ۴۰۴ پاراگراف برای هفده شاخص شمارش شده است که از این تعداد، ۵۰

تحلیل محتوای کتاب‌های درسی تاریخ رشته علوم انسانی بر اساس ...

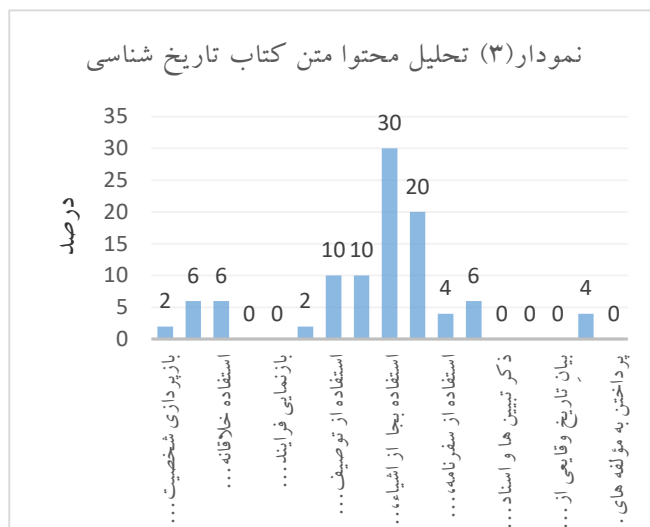
واحد تحلیل (۱۲/۴ درصد) حاوی برخی شاخص‌های مورد نظر بوده است. در این کتاب شاخص "استفاده بجا از اشیاء، زندگی‌نامه، سفرنامه و عناصر مرتبط با واقعه تاریخی" با فراوانی ۳۰ درصد و شاخص "پشتیبانی از موضوعات و مطالب تاریخی با اسناد و مدارک" با فراوانی ۲۰ درصد بیشتر از شاخص‌های دیگر و شاخص‌های "امکانات شناسایی نشده و یا استفاده نشده توسط شخصیت" و "بازنمایی فرایند رویارویی شخصیت با امور و محدود نشدن به بازنمایی نتایج آن" و "برگرفتن تعمیم‌های محتاطانه از گذشته برای آینده" و "پرداختن به مؤلفه‌های اجتماعی عصر حاضر و بیان تاریخ علم و زبان و خط" و "ارتباط رخدادهای دوردست تاریخی با مسائل جدید جامعه و دانش‌آموزان" و "بیان تاریخ وقایعی از گذشته که مشابه وقایع کنونی است" با فراوانی ۰ درصد، به نظر می‌رسد اصلاً مورد توجه قرار نگرفته است.

کتاب «تاریخ‌شناسی» در پی ارائه‌ی مطالبی برای شناخت خود تاریخ است؛ علم تاریخ، مورخان و شیوه‌های پژوهش آنان و علوم مرتبط با تاریخ در این کتاب بررسی می‌شود. همین شیوه نگارش و مضمون مطالب در این کتاب باعث شده که شاخصه‌های رویکرد اسلامی عمل کمتر در متن کتاب قابل مشاهده باشد و تنها حدود ۱۳ درصد متن کتاب حاوی برخی شاخصه‌های مورد نظر باشد.

«در رویکرد شخصیت‌شناسی، پیدایش شخصیت‌های تاریخی، به منزله فعلیت‌یافتن امکان‌هایی است که در موقعیت معینی مطرح بوده، به طوری که این فعلیت‌یابی گونه‌ای معمول و معقول دارد، به این معنا که دستاورد دستی نامرئی نیست و معجزه‌ای در ظهور آن دخیل نیست. بخشی از معقول و معمول بودن این جریان، قابلیت تبیین و توضیح پیدا شدن یک شخصیت و نحوه عمل او برحسب عوامل و زمینه‌های مختلف دخیل در آن است که مشتمل بر اراده او نیز می باشد» (باقری، ۱۳۹۱، ص ۱۳)؛ با توجه به این مطلب، در این کتاب مقوله‌ی "شخصیت‌شناسی در تاریخ" بسیار کم مورد توجه مؤلفان بوده است و کل شاخصه‌های این مقوله حدود ۱۵ درصد فراوانی مقوله‌ها را به خود اختصاص داده است؛ این آمار پایین نشان دهنده‌ی این است که توجه اندک به شناخت دقیق شخصیت‌های تاریخی در این متن شده است و شاخص‌ها مورد نظر، مورد توجه نویسندگان نبوده است و عدم توجه به این مقوله، دانش‌آموزان را با دو آفت شخصیت‌شناسی یعنی شخصیت‌ستانی و شخصیت‌ستایی مواجهه

خواهد کرد و از حیث عملی و تربیتی دانش‌آموزان را دچار آسیب خواهد کرد زیرا این آفت‌ها خود مانع شکل‌گیری شخصیت‌ها یا پرورش استعدادها می‌شود و این در اثر تقسیم انسان‌ها به قهرمان و افراد عادی است، که این بدفهمی از شخصیت‌ها در تاریخ، دانش‌آموزان را از مسیر صحیح تربیتی دور خواهد کرد. آفت نظری آن، ناشی از فرض دستی نامرئی و تقدیری در پس حوادث است و از حیث عملی به نفي عاملیت افراد منجر می‌شود لذا مانع شکل‌گیری و پرورش هویت انسان عامل در دانش‌آموزان می‌شود (باقری، ۱۳۹۱).

در ذیل نمودار تحلیل محتوای متن کتاب تاریخ‌شناسی، ارائه شده است که با زبان اعداد و نمودار وضعیت این کتاب را از جهت برخورداری از شاخص‌های مورد بررسی نشان می‌دهد.

جدول (۳) تحلیل محتوای پرسش‌های کتاب‌های تاریخ (پایه دهم، یازدهم، دوازدهم و پیش‌دانشگاهی)

مفردها	شاخص‌ها	تاریخ ایران و جهان	درصد
توازن ارزیابی میان دانش، پیش و روش‌شناسی تاریخی (۱)	ارزشیابی از اطلاعات تاریخی و روش‌های تاریخی در بررسی اسناد و مدارک (۱-۱)	۴۶	۲/۴۶
	ارزشیابی از توان دانش‌آموزان در صورت‌بینی تئوری‌های تاریخی و داوری میان تئوری‌های مختلف (۲-۱)	۵۱	۱۴/۵۱
خودارزیابی در نيل به فهم تاریخی (۲)	ارزشیابی از فهم مسائل اجتماعی کنونی در پرتو تحلیل‌های تاریخی (۳-۱)	۶	۷/۶
	بررسی اسناد و بازبردارای حاشیه تاریخی (۱-۲)	۱	۶/۱
ارزانی تعاملی و متقابل از فهم و تئسیه تاریخی دانش‌آموزان (۳)	اصلاح و مستند کردن تئیس و بیان مستند و مستدل آن (۲-۲)	۱	۶/۱
	دسترس‌ی به اسناد و متخصصان تاریخ (۳-۲)	۱	۶/۱
به‌کارگیری گزینهای ارزشیابی مختص به تاریخ (۴)	تعامل گروهی و بحث‌های جمعی (۱-۳)	۲۸	۴/۶۲
	بررسی و کشف تناقض‌های موجود در مدارک مربوط به حاشیه (۱-۴)	۲	۶/۲
استفاده از دانش تاریخی در حل مسائل واقعی زمان‌حاضر (۵)	تصوربیرسازی (در قالب نقاشی یا نمایش) از واقع تاریخی (۲-۳)	۶	۷/۶
طراحی مسائل و موقعیت‌های واقعی (۱-۵)		۴	۸/۴
مجموع شاخص‌ها		۱۰۶	۲۰/۶۰
کل واحدهای تحلیل		۴۷۱	۱۰۰

۱. رای نمونه در صفحه ۳ در بحث بررسی سنگ نوشته بیستون.

۲. برای نمونه در صفحه ۴۶ در بحث گفت‌وگو کلاسی برای رسیدن به پاسخ.

۳. برای نمونه در صفحه ۶۹ تحول در شناخت جدید حوادث تاریخی.

۲۵۰	۱۹۵	۲	۵	۰	۳۸	۱۰	۰	۹	۱	۳۰	۱۹۹	بررسی‌های کتاب تاریخ از بعثت پیامبر تا پایان صفویه
۱۰۰	۷۸	۱	۲/۵	۰	۱۹/۴	۵/۱	۰	۴/۶	۰/۵	۱۵/۳	۵۰/۷	درصد
۱۸۲	۱۸۰	۳	۰	۰	۰	۲۹	۱	۲۳۶	۰	۲۷	۱۰۴	بررسی‌های کتاب تاریخ معاصر ایران
۱۰۰	۹۸/۹	۱/۶	۰	۰	۰	۵	۰/۶	۲۰	۰	۱۵	۵۷/۷	درصد
۱۰۷	۴۰	۲۲	۰	۰	۳	۸	۰	۱	۰	۹	۱۷	بررسی‌های کتاب تاریخ شناسی
۱۰۰	۳۷/۳	۰/۵	۰	۰	۷/۵	۲۰	۰	۲/۵	۰	۲۲/۵	۴۲/۵	درصد

۱. برای نمونه در صفحه ۶۳ دسترسی به اسناد و منابع معتبر.
۲. برای نمونه در صفحه ۵۲ بررسی کتاب مربوط به مشروطه.
۳. رای نمونه در صفحه ۹۰ تحقیق در مورد بندهای قانون اساسی و دلایل تغییر آن.
۴. برای نمونه در صفحه ۱۲ مشاهده غیرمستقیم و تهیه گزارش.

تحلیل محتوای کتاب‌های درسی تاریخ رشته علوم انسانی بر اساس ...

تحلیل محتوای پرسش‌های کتاب تاریخ (۱) ایران و جهان باستان

در این قسمت پژوهش، داده‌های حاصل از تحلیل کتاب‌ها براساس سازه مفهومی ناظر به چگونگی ارزشیابی از آموخته‌ها در درس تاریخ، بیان می‌شوند.

در جدول (۳) تحلیل محتوای پرسش‌های کتاب تاریخ ایران و جهان باستان، ارایه شده است که با زبان اعداد وضعیت این کتاب را از جهت برخورداری از شاخص‌های مورد بررسی نشان می‌دهد.

تحلیل داده‌های حاصل از جدول (۶) حاکی از این است که در کتاب تاریخ ایران و جهان باستان، ۱۷۴ پرسش (واحد تحلیل) برای ده شاخص شمارش شده است که از این تعداد، ۹۱ پرسش (۵۲/۳ درصد) حاوی برخی شاخص‌های مورد نظر بوده است. در این کتاب شاخص "ارزشیابی از اطلاعات تاریخی و روش‌های تاریخی در بررسی اسناد و مدارک" با فراوانی ۴۶/۲ درصد بیشتر از شاخص‌های دیگر و شاخص‌های "بررسی اسناد و بازپردازی حادثه تاریخی" و "اصلاح و مستدل کردن تبیین و بیان مستند و مستدل آن" و "دسترسی به اسناد و متخصصان تاریخ" و "بررسی و کشف تناقض‌های موجود در مدارک مربوط به حادثه" با فراوانی ۰/۹ درصد کمتر مورد توجه مؤلفان قرار گرفته است.

ارزشیابی از کار دانش‌آموزان باید به منظور اطمینان از تحقق اهداف تعلیم و تربیت، صورت پذیرد تا به نوعی اجازه‌ی ورود دانش‌آموز به مراحل بالاتر محسوب شود. نگاه ارزشیابی باید نگاهی جامع و متوازن باشد. یکسونگری و تمرکز بر بخش‌های خاص، ارزشیابی مناسبی محسوب نمی‌شود (باقری، ۱۳۸۹).

با توجه به جدول شماره (۳)، برخی از شاخصه‌های مربوط به ارزشیابی آنگونه که متناسب با اهداف درس تاریخ است، به کار برده نشده‌اند، عدم توجه به این شاخص‌ها، نه تنها ارزشیابی را در درس تاریخ بی اهمیت جلوه می‌دهد بلکه دانش‌آموزان را از آنچه که باید از محتوای کتاب تاریخ بدانند و در زندگی آینده بکار ببرند بی نصیب خواهد کرد. به طور نمونه، در مقوله‌ی "خودارزیابی در نیل به فهم تاریخی" که شامل سه شاخصه‌ی "بررسی اسناد و بازپردازی حادثه تاریخی"، "اصلاح و مستدل کردن تبیین و بیان مستند و مستدل آن" و "دسترسی به اسناد و متخصصان تاریخ" است، کمتر از ۳ درصد فراوانی شاخصه‌ها را به خود اختصاص داده است. این بررسی حاکی از این است که فراهم آوردن شرایط خود ارزیابی برای

دانش‌آموزان از اهمیت بالایی برخوردار است، باید شرایطی فراهم آید که دانش‌آموز به اسناد دسترسی داشته باشد و تعامل مؤثر با معلم و دانش‌آموزان دیگر داشته باشد، در صورت کاربرد شاخصه‌های فوق، شرایطی فراهم می‌شود که لذت فهم تاریخی و بهره‌گیری از آن در خود دانش‌آموز شکل گیرد. اما توجه اندک به این مقوله در کتاب تاریخ، شرایط نامناسبی را از خودرزیابی برای دانش‌آموزان فراهم می‌کند و آن‌ها را از این درس، دور خواهد کرد.

تحلیل محتوای پرسش‌های کتاب تاریخ (۲) از بعثت پیامبر تا پایان صفویه

در ادامه جدول (۳) تحلیل محتوای پرسش‌های کتاب تاریخ از بعثت پیامبر تا پایان صفویه، ارائه شده است که با زبان اعداد وضعیت این کتاب را از جهت برخورداری از شاخص‌های مورد بررسی نشان می‌دهد.

تحلیل داده‌های حاصل از جدول (۷) حاکی از این است که در کتاب تاریخ از بعثت پیامبر تا پایان صفویه، ۲۵۰ پرسش (واحد تحلیل) برای ده شاخص شمارش شده است که از این تعداد، ۱۹۵ پرسش (۷۸ درصد) حاوی برخی شاخص‌های مورد نظر بوده است. در این کتاب شاخص "ارزشیابی از اطلاعات تاریخی و روش‌های تاریخی در بررسی اسناد و مدارک" با فراوانی ۵۰/۷ درصد بیشتر از شاخص‌های دیگر و شاخص‌های "اصلاح و مستدل کردن تبیین و بیان مستند و مستدل آن" و "بررسی و کشف تناقض‌های موجود در مدارک مربوط به حادثه" با فراوانی ۰ درصد، کمتر مورد توجه مؤلفان قرار گرفته است.

تألیف محتوای کتاب تاریخ، به طوری که به صورت متوازن از شاخصه‌های رویکرد اسلامی عمل در آن استفاده شده باشد، می‌تواند زمینه‌ی آموزش بهتر و رسیدن به اهداف کتاب تاریخ را برای معلمان و همچنین دانش‌آموزان فراهم کند. ارزشیابی از جمله ارکان مهم در یک کتاب محسوب می‌شود که بدون آن آموزش و تعلیم و تربیت بی‌فایده خواهد بود و همچنین نوع ارزشیابی و چگونگی آن باید بر اساس شاخصه‌های متناسب با اهداف هر درس باشد تا دانش‌آموزان از فهم و تربیت لازم برخوردار شوند. کاربرد نامناسب و نامتوازن این شاخصه‌ها مانع تحقق اهداف این درس می‌شود. به طور نمونه در این کتاب تنها یک درصد پرسش‌ها به مقوله‌ی مهم و کاربردی "استفاده از دانش تاریخی در حل مسائل واقعی زمان حاضر" تعلق گرفته که این حاکی از اهمیت ندادن به این شاخص مهم در آموزش تاریخ است. این در حالی

تحلیل محتوای کتاب‌های درسی تاریخ رشته علوم انسانی بر اساس ...

است که دانش‌آموزان باید قادر باشند تا با عبرت از عملکرد گذشتگان، به تصحیح عمل خود در زمان حاضر و موقعیت حال و آینده‌ی خویش و جامعه بپردازد.

برای تحقق این مقوله در ارزشیابی باید موقعیت‌ها و مسائل واقعی را مطرح کرد و از دانش‌آموزان خواست تا با تحلیل تاریخی، رهنمودها و راه‌حلی برای آن‌ها بیان کنند. موقعیت‌هایی مانند نهضت ترجمه‌ی آثار یونانی در زمان عباسیان و تأسیس دانشگاه و دعوت از استادان بنام از سراسر جهان در همان زمان، همچنین اعزام محصل به اروپا در زمان امیرکبیر و تأسیس دارالفنون می‌تواند برای این بررسی انتخاب شود. مطالعه‌ی هر یک از این راه‌حل‌ها و ارزیابی نتایج آن‌ها می‌تواند مسیر را برای راه‌حل‌های جدید باز کند. اما این ارزیابی کارآمد در این کتاب، مورد توجه مؤلفان قرار نگرفته تا آثار نامطلوب آن دامن‌گیر دانش‌آموزان در عرصه‌ی تعلیم و تربیت نشود.

تحلیل محتوای پرسش‌های کتاب تاریخ معاصر ایران

در ادامه جدول (۳) تحلیل محتوای پرسش‌های کتاب تاریخ معاصر ایران، ارائه شده است که با زبان اعداد وضعیت این کتاب را از جهت برخورداری از شاخص‌های مورد بررسی نشان می‌دهد. تحلیل داده‌های حاصل از این جدول حاکی از این است که در کتاب تاریخ معاصر ایران، ۱۸۲ پرسش (واحد تحلیل) برای ده شاخص شمارش شده است که از این تعداد، ۱۸۰ پرسش (۹۸/۹ درصد) حاوی برخی شاخص‌های مورد نظر می‌باشد. در این کتاب، شاخص "ارزشیابی از اطلاعات تاریخی و روش‌های تاریخی در بررسی اسناد و مدارک" با فراوانی ۵۷/۷ درصد بیشتر از شاخص‌های دیگر و شاخص‌های "تعامل گروهی و بحث‌های جمعی" و "بررسی و کشف تناقض‌های موجود در مدارک مربوط به حادثه" و "تصویرسازی (در قالب نقاشی یا نمایش) از واقع تاریخی" و "ارزشیابی از فهم مسائل اجتماعی کنونی در پرتو تحلیل‌های تاریخی" با فراوانی ۰ درصد، به نظر می‌رسد اصلاً مورد توجه مؤلفان قرار نگرفته‌اند.

تحلیل محتوای پرسش‌های کتاب تاریخ شناسی

در پایان جدول (۳) تحلیل محتوای پرسش‌های کتاب تاریخ شناسی، ارائه شده است که با زبان اعداد وضعیت این کتاب را از جهت برخورداری از شاخص‌های مورد بررسی را بیان می‌دارد.

تحلیل داده‌های حاصل از جدول (۳) حاکی از این است که در کتاب تاریخ‌شناسی (دوره پیش‌دانشگاهی)، ۱۰۷ پرسش (واحد تحلیل) برای ۱۰ شاخص شمارش شده است که از این تعداد، ۴۰ پرسش (۳۷/۳ درصد) حاوی برخی شاخص‌های مورد نظر بوده است. در این کتاب شاخص "ارزشیابی از اطلاعات تاریخی و روش‌های تاریخی در بررسی اسناد و مدارک" با فراوانی ۴۲/۵ درصد بیشتر از شاخص‌های دیگر و شاخص‌های "ارزشیابی از فهم مسائل اجتماعی کنونی در پرتو تحلیل‌های تاریخی" و "بررسی و کشف تناقض‌های موجود در مدارک مربوط به حادثه" و "تصویرسازی (در قالب نقاشی یا نمایش) از واقع تاریخی" و "اصلاح و مستدل کردن تبیین و بیان مستند و مستدل آن" با فراوانی ۰ درصد کمتر مورد توجه مؤلفان قرار گرفته است. نقدهای وارد به پرسش‌های ناظر به کتاب تاریخ از بعثت پیامبر تا پایان صفویه، به این کتاب هم وارد می‌باشد.

درصد واحدهای دارای شاخص‌های دیدگاه اسلامی عمل در کتاب‌های تاریخ دوره دوم متوسطه

واحدهای دارای شاخص‌های دیدگاه اسلامی عمل			کتاب‌های درسی
مجموع	پرسش‌ها	متن درس	
۵۷/۸۶	۶۲/۰۲	۵۳/۷	تاریخ (۱)
۶۸/۹۵	۷۸	۵۹/۹	تاریخ (۲)
۹۲/۹۶	۹۹/۹	۸۶/۰۳	تاریخ معاصر ایران
۲۴/۸	۳۷/۳	۱۲/۳	تاریخ‌شناسی
۶۱/۱۴	۶۹/۳۰	۵۳/۰۵	

نتیجه‌گیری

به منظور ارزیابی انتقادی محتوای کتاب‌های درسی تاریخ رشته علوم انسانی دوره دوم متوسطه از جهت اصول ناظر به آموزش تاریخ در دیدگاه اسلامی عمل، چهار کتاب این دوره مورد بررسی قرار گرفتند. در این راستا، در مجموع ۲۹۰۵ واحد تحلیل (بند/ پاراگراف) در این

تحلیل محتوای کتاب‌های درسی تاریخ رشته علوم انسانی بر اساس ...

کتاب‌های تاریخی مورد تحلیل واقع شد. نتایج پژوهش نشان داد که از این ۲۹۰۵ واحد تحلیل، ۷۸۵ (۳۹/۲ درصد) واحد تحلیل حاوی برخی از شاخص‌ها بوده‌اند و همچنین از ۷۱۳ واحد تحلیل در ارزشیابی کتب تاریخی (پرسش) ۴۶۰ (۶۴/۵ درصد) واحد تحلیل، برخوردار از تعدادی از شاخص‌های مورد پژوهش، بوده‌اند. به عبارتی دیگر، حدود ۶۷ درصد محتوا و ۳۳ درصد پرسش‌های این کتاب‌ها، فاقد این شاخص‌ها بوده‌اند.

چنان‌که در تحلیل جداگانه هریک از کتاب‌ها، بیان شد به طور کلی می‌توان گفت شاخصه‌های ناظر به مقوله «شخصیت‌شناسی»، شاخصه‌های ناظر به مقوله‌های انتخاب محتوای تاریخ و شاخصه‌های ناظر به مقوله‌های اصول ناظر به ارزشیابی آموخته‌های تاریخی از دیدگاه اسلامی عمل در این کتاب‌ها بصورت هدفمند، جامع و متوازن، مورد توجه قرار نگرفته‌اند. چنانکه به برخی شاخص‌ها به صورت افراطی و به برخی دیگر اصلاً توجه‌ای نشده است. به عنوان مثال به شاخصه‌هایی چون «تاکید بر حقایق تاریخی» با ۱۲۷ فراوانی و شاخص «نگاه جامع به تاریخ» با ۸۷ مورد توجه و شاخص «ارتباط مطالب تاریخی با مسائل کنونی جامعه» با فراوانی ۵۷ مورد توجه، از شاخصه‌هایی هستند که کمتر مدنظر مؤلفان قرار گرفته‌اند. شاخص «تبیین‌های مختلف حوادث تاریخی» با فراوانی ۰ مورد، از نظر میزان توجه به شاخصه‌ها، در پایین‌ترین رتبه توجه به مقوله‌های طراحی شده برای آموزش تاریخ در دیدگاه اسلامی عمل، در کتب تاریخی قرار دارد. بنابراین می‌توان گفت مهم‌ترین فایده تاریخ که روشنگری درباره گذشته و ارائه فرضیات متفاوت به مردم این روزگار برای زندگی در عصر حاضر است، در این کتاب‌ها مورد غفلت واقع شده است و شاید بتوان علت آن را اینگونه بیان کرد که رویکرد حاکم بر نگارش کتاب‌های تاریخ بیشتر بر کشف رابطه علت و معلولی و بررسی خاستگاه و نشو و نمای تمدن‌های مختلف بنا شده است نه بر روشنگری و تبیین حوادث تاریخی.

همان‌طور که در بررسی جداگانه هر یک از کتاب‌ها، روایت شد، نتایج حاصل از بررسی مقوله اصلی «شخصیت‌شناسی» در کتب تاریخی نیز حاکی از این است که این مقوله و شاخص‌های آن به صورت هدفمند و متوازن در چهار کتاب درسی تاریخی مورد توجه قرار نگرفته است؛ به طوری که در کتاب تاریخ معاصر ایران با فراوانی ۱۶۱ مورد، بیشتر از سه کتاب دیگر دوره دوم متوسطه مورد توجه قرار گرفته است. این فقدان توجه به شاخص‌های ناظر به این مقوله اصلی، در محتوای کتب تاریخی، آسیب‌های جدی به فهم دانش‌آموزان از

تاریخ وارد خواهد کرد و آنها را در معرض آفات «شخصیت‌ستانی» و «شخصیت‌ستایی» در آموزش تاریخ قرار خواهد داد و جنبه الگوگیری از شخصیت‌های تاریخی در کتب برای دانش-آموزان از بین خواهد رفت.

تحلیل و بررسی جایگاه اصول ناظر به مقوله اصلی ارزشیابی از آموخته‌ها در درس تاریخ، نیز نشان داد که در پرسش‌های ناظر به ارزشیابی آموخته‌ها در این کتب، همه شاخصه‌های اصول ناظر به این حیطه در دیدگاه اسلامی عمل در آموزش تاریخ، بصورت هدفمند، جامع و متوازن توجه‌ای صورت نگرفته‌است. به طور نمونه «شاخص ارزشیابی از فهم مسائل اجتماعی کنونی در پرتو تحلیل‌های تاریخی» با فراوانی تنها چهار مورد در کتب تاریخی آورده شده است که این عدم توجه جدی به اصول ناظر به مقوله ارزشیابی، دانش تاریخ را برای دانش‌آموزان به یک نگاه سرسری و مربوط به گذشته، تبدیل خواهد کرد و این پیام را منتقل خواهد نمود که این درس، استفاده چندانی برای زندگی کنونی دانش‌آموزان و انسان ندارد.

در رابطه با همسویی نتایج این پژوهش با پژوهش‌هایی که قبلاً انجام گرفته، نمی‌توان به طور دقیق اظهار نظر کرد؛ زیرا همانطور که بیان شد در رابطه با تحلیل و بررسی انتقادی محتوای کتاب‌های درسی تاریخ رشته علوم انسانی دوره دوم متوسطه براساس یک مبنا و دیدگاه فلسفی (رویکرد دیدگاه اسلامی عمل) ناظر به چیستی و چگونگی آموزش تاریخ و شخصیت‌های تاریخی، پژوهشی صورت نگرفته است اما با توجه به اینکه برخی از مقوله‌های این پژوهش هم‌چون «تاکید بر حقایق تاریخی»، «خودارزیابی در نیل به فهم تاریخی» با مؤلفه‌های تفکر انتقادی مشابهت دارند، می‌توان نتایجی از این پژوهش با نتایج پژوهش‌های غیاثی و همکاران، (۱۳۹۰) و اسدپور (۱۳۹۶) همخوانی دارد.

اینک در این بُرهه زمانی که متولیان نظام تعلیم و تربیت ما درصدد تغییر و بازنگری کتب درسی در راستای تحقق سند تحول آموزش و پرورش هستند، نتایج این پژوهش می‌تواند زمینه بازنگری در کتاب‌های تاریخ دوره دوم متوسطه را فراهم نمایند و باعث شود تا مؤلفان و کارشناسان دفتر تألیف کتب درسی وزارت آموزش و پرورش در انتخاب و تنظیم محتوای این درس، به مقوله‌ها و شاخص‌های دیدگاه اسلامی عمل در آموزش تاریخ، توجه جدی نمایند و زمینه را برای تحقق اهداف این درس فراهم کنند.

تحلیل محتوای کتاب‌های درسی تاریخ رشته علوم انسانی بر اساس ...

به هر روی، نکته قابل تأمل این است که اگر بخواهیم کتاب‌ها را با همین محتوا بپذیریم باید به سایر عوامل مؤثر در آموزش تاریخ توجه کنیم. یکی از این عوامل مهم روش تدریس می‌باشد، رویکردی که در تدریس درس تاریخ می‌توان پیش گرفت رویکرد تحلیلی - انتقادی است. در این رویکرد دانش‌آموزان با استفاده از روش‌های فعال مشارکتی، اکتشافی و حل مسئله با حوادث تاریخی روبرو می‌شوند و به تحلیل عوامل و علل وقوع حوادث می‌پردازند و بعد از آگاهی دقیق از این وقایع تاریخی، به نقد و ارزیابی این حوادث می‌پردازند. یعنی اینکه صرفاً به دنبال افتخارات ملی و پررنگ کردن آنها نیستند بلکه با شکست‌ها هم روبرو می‌شوند، آنها را می‌پذیرند و آن را جزیی از تاریخ کشور خود می‌دانند و مسئولیت آن را برعهده می‌گیرند و درصدد جبران آن برمی‌آیند. پس در اینجا یک نوع تعلق خاطر کورکورانه به گذشته صورت نمی‌گیرد، بلکه یک نوع خودآگاهی و احساس مسئولیت صورت می‌گیرد.

پژوهشگران علاقمند به تحلیل کتاب‌های درسی و اسناد بالادستی نهاد تعلیم و تربیت می‌توانند با الهام از این پژوهش و با اتکا به دیدگاه اسلامی عمل در آموزش تاریخ، پژوهش‌هایی درباره تحلیل محتوای اسناد بالادستی نهاد تعلیم و تربیت چون سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، برنامه درسی ملی، راهنماهای تدوین کتب درسی تاریخ و کتاب‌های تاریخ سایر رشته‌های دوه دوم متوسطه انجام دهند. به نظر می‌رسد مقوله شخصیت‌شناسی تاریخی در دیدگاه اسلامی عمل، بتواند مبنای نظری مناسبی پیرامون تحلیل و بررسی چگونگی معرفی شخصیت‌های تاریخی - سیاسی - مذهبی - ملی در کتاب‌های درسی سایر دوره‌ها و پایه‌های تحصیلی و حتی کتب دانشگاهی تاریخی و فیلم‌ها و مستندهای^۱ تاریخی باشد. بعلاوه تدوین چارچوبی هدفمند که نحوه چگونگی نگارش کتب درسی بر اساس دیدگاه اسلامی عمل را مشخص کند و طراحی برنامه‌ای برای آموزش و درونی کردن مقوله‌های دیدگاه اسلامی عمل در آموزش تاریخ به معلمان می‌تواند از افق‌های پژوهشی جدید متناسب با نتایج این پژوهش باشد.

چنان که هر پژوهشی از محدودیت‌هایی ناگزیر است، این پژوهش هم از چنین قاعده‌ای

۱. به عنوان مثال می‌تواند فیلم‌ها و مستندهایی که با موضوع شخصیت‌های دینی، ملی و سیاسی، فرهنگی، سرداران شهید دوران دفاع مقدس و بعد از آن، تولید و پخش می‌شوند را با این نوع نگاه به شخصیت‌ها در تاریخ، تحلیل و بررسی کرد. یا کتاب‌های متعددی که در مورد خاطرات و زندگی‌نامه این نوع افراد، منتشر شده است را با این رویکرد، آسیب‌شناسی کرد.

بدور نبوده است. رویکرد کیفی (تفسیری) مضمونی به وجود یا عدم نشانه‌هایی برای مقولات اصلی و شاخصه‌های فرعی آنها، از یک سو و عدم باور به دیوار و تمایز ریاضی میان مقولات و شاخصه‌های آنها، باعث شده است تا نتایج این پژوهش علی‌رغم استفاده از آمار توصیفی، از قطعیت ریاضی‌وار بدور باشند. بعلاوه محدودیت در عدم ارزیابی همزمان سایر عوامل مؤثر در آموزش تاریخ همچون روش تدریس و ارزشیابی معلمان درس تاریخ جهت تکمیل نتایج پژوهش حاضر، بمنظور دریافت این نکته که آیا بی‌توجهی به برخی مقوله‌ها در کتب درسی از طریق روش تدریس و ارزشیابی معلمان مورد توجه قرار می‌گیرد و جبران می‌شود یا خیر؟. امید است پژوهش‌های سایر پژوهشگران در زمینه آموزش تاریخ در مدارس و کتاب‌های درسی، از محدودیت‌های این پژوهش بدور باشد و نتایج آن را تکمیل کند.

منابع

اسدپور (۱۳۹۶). تحلیل محتوای کتاب درسی تاریخ ایران و جهان باستان پایه دهم بر اساس مؤلفه‌های تفکر انتقادی. چهارمین همایش آموزش تاریخ در مدارس، کرمان.

باقری، خسرو (۱۳۸۲) **هویت علم دینی**، تهران: دفتر نشر معارف اسلامی

باقری، خسرو (۱۳۸۹). **الگوی مطلوب آموزش و پرورش در جمهوری اسلامی ایران**، تهران:

انتشارات مدرسه

باقری، خسرو (۱۳۹۱) **شخصیت‌شناسی در تاریخ با تأکید بر واقعه عاشورا** (برگرفته از سایت آدکادامیا:

<https://tehran.academia.edu/KhosrowBagheri>

باقری، خسرو (۱۳۸۹). **درآمدی بر فلسفه تعلیم و تربیت جمهوری اسلامی ایران**، جلد اول، تهران:

انتشارات علمی و فرهنگی

باقری، خسرو (۱۳۸۹). **درآمدی بر فلسفه تعلیم و تربیت جمهوری اسلامی ایران** (فلسفه برنامه

درسی)، جلد دوم، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

باقری، خسرو، سجادیه، نرگس، توسلی، طیبه (۱۳۸۹). **رویکردها و روش‌های پژوهش در فلسفه**

تعلیم و تربیت، تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

پروانه، فرهاد (۱۳۹۹). تحلیل کتاب‌های درسی تاریخ مقطع متوسطه نظام آموزشی ایران در دوره

پهلوی دوم از منظر بررسی و مقایسه مؤلفه‌های هویت ملی با هویت دینی، فصلنامه آموزش پژوهی

(دانشگاه فرهنگیان)، دوره ششم، شماره ۲۳، صص ۴۵-۲۹.

تحلیل محتوای کتاب‌های درسی تاریخ رشته علوم انسانی بر اساس ...

ثنایی، محمد مجید (۱۳۹۳). تحلیل محتوای کمی و مقایسه کتاب‌های درسی تاریخ دوره متوسطه از منظر مفاهیم شیعه. دانشگاه پیام نور مرکز تهران، دانشکده الهیات و معارف اسلامی (پایان‌نامه).

سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی وزارت آموزش و پرورش (۱۳۹۶). **تاریخ (۱) ایران و جهان باستان**، تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.

سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی وزارت آموزش و پرورش (۱۳۹۶). **تاریخ (۲) از بعثت پیامبر تا پایان صفویه**، تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.

سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی وزارت آموزش و پرورش (۱۳۹۶). **تاریخ معاصر ایران**، تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.

سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی وزارت آموزش و پرورش (۱۳۹۶). **تاریخ‌شناسی پیش-دانشگاهی**، تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.

سجادیه، نرگس؛ باقری، خسرو (۱۳۹۰). هدف‌های درس تاریخ براساس رویکردی اسلامی در فلسفه برنامه درسی، **فصلنامه پژوهش‌های برنامه‌ریزی درسی**، وابسته انجمن مطالعات برنامه درسی ایران، ۱ (۱)، ص ۱۳۲ - ۱۲۷.

سجایه، نرگس؛ محمدی پویا، سهراب (۱۳۹۶). تحلیل تطبیقی محتوای کتاب‌های تعلیمات اجتماعی چاپ قدیم و جدید پایه چهارم ابتدایی بر اساس اصول معرفت‌شناختی تربیت، **فصلنامه مطالعات برنامه درسی ایران**، ۱۲ (۴۷)، ص ۹۴ - ۶۹.

عابدی، جعفری؛ تسلیمی، حسن؛ فقیهی، محمدسعید (۱۳۹۰). تحلیل مضمون و شبکه مضامین: روشی ساده و کارآمد برای تبیین الگوهای موجود در داده‌های کیفی، **فصلنامه مطالعات راهبردی**، ۵ (۲)، ص ۱۹۸ - ۱۵۱.

غیائی، پروین؛ فانی، حجت‌اله؛ ابازری، زهرا؛ خواجه‌زاده، رزاق (۱۳۹۰). تحلیل محتوای کتاب تاریخ معاصر ایران در دوره‌ی متوسطه از بعد تفکر انتقادی، **فصلنامه علمی - پژوهشی رهیافتی نو در مدیریت آموزشی**، ۲ (۴)، ص ۲۰۳ - ۱۹۹.

فرزانه‌فر، جواد؛ قائدی، یحیی؛ نقیب‌زاده، میرعبدالحسین؛ محمودنیا، علیرضا (۱۳۸۹). در جست و جوی استقلال انتخاب متن‌های ادبی مناسب برای برنامه‌ی «فلسفه برای کودکان»، **مجله علمی پژوهشی مطالعات ادبیات کودک**، ۱ (۲)، ص ۱۲۶ - ۱۵۵.

وفائی، رضا؛ سبحانی نژاد، مهدی (۱۳۹۴). مؤلفه‌های آموزش چند فرهنگی و تحلیل آن در محتوای کتب درسی، **دو فصلنامه نظریه و عمل در برنامه‌ی درسی**، ۳ (۵)، ص ۱۲۸ - ۱۱۱.

مزیدی، محمد (۱۳۸۵). مقدمه بر روشهای تحقیق کیفی و تحلیل کیفی داده‌ها. جزوه درسی، شیراز: دانشکده علوم تربیتی.

معماری، رزا (۱۳۹۴). تحلیل محتوای کتاب تاریخ معاصر و تاریخ ایران و جهان (۲) با تأکید بر سطح خوانایی، مجله رشد آموزش تاریخ، شماره ۵۹، صص: ۱۹-۲۵.

هاشمی، سهیلا (۱۳۸۸). تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دوره متوسطه و پیش دانشگاهی بر اساس مؤلفه آموزش صلح. دوره چهارم، فصلنامه مطالعات برنامه درسی، ۴ (۱۵)، صص ۱۰۴-۸۳.

Hsieh, H. F., S., & Shannon, S. E. (2005). Three approaches to qualitative content analysis. *Qualitative Health Research*, Vol 15, No 9, 1277-1288